

O‘ZBEK MILLIY HUNARMANDCHILIGIDAGI IJTIMOIIY MUNOSABATLLAR VA AN’ANALAR

Po‘latov Otabek Orifjon o‘g‘li

TDSHU Sharq sivilizatsiyasi va tarixi fakulteti 2-kurs magistranti,

Tarix instituti kichik ilmiy xodimi

Email: pulatovotabek43@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada o‘zbek milliy hunarmandchiligining an‘analari, hunarmandchilik tashkilotlarining tashkil topishi, rivojlanishi, boshqaruv tizimi, hunarmandlar va aholi orasidagi o‘rni to‘g‘risida ma‘lumot beriladi. Hunarmandchilik risolalari mazmuni, risolalarning hunarmandlar ish faoliyatidagi roli bayon etiladi.*

***Kalit so‘zlar:** hunarmand, kasaba uyushmasi, ulpagar, shogird, xalfa, risola, kalontar, boba, pir.*

***Аннотация:** В данной статье представлены сведения о традициях узбекских национальных ремесел, создании и развитии ремесленных организаций, системе управления, роли ремесленников и населения. Описано содержание ремесленных брошюр, роль брошюр в работе мастеров.*

***Ключевые слова:** ремесленник, профсоюз, улпагар, подмастерье, халфа, рисалья, калонтар, бобо, пир.*

***Annotation:** This article provides information about the traditions of Uzbek national crafts, the creation and development of craft organizations, the management system, the role of artisans and the population. The content of handicraft brochures, the role of brochures in the work of craftsmen are described.*

***Key words:** craftsman, trade union, ulpagar, apprentice, halfa, risala, kalantar, baba, pir.*

Turkiston hududi uzoq vaqtlar mobaynida xalqlarning hunarmandchilikning yirik markazlaridan biri bo‘lib kelgan. Hunarmandlar turli hunarlarning uslublari, bezaklari, an’analarini yaratib, takomillashtirib, ularni o‘z shogirdlariga yetkazishgan Markaziy Osiyoda hunar avloddan-avlodga o‘tgan bo‘lsa-da, hunarmandchilikning rivojlanishida ustoz-shogird an’analari ham muhim ahamiyat kasb etgan. O‘rta Osiyo xonliklarida odatda hunarmandlar muayyan bir tashkilotga birlashganlar, o‘zbek an’anaviy hunarmandchilikning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri ma’lum bir soha hunarmandlarining muayyan ijtimoiy tashkilotga ega bo‘lishidadir. Bu tashkilotlar hunarmandlar manfaatini himoya qilish maqsadida tuzilgan. Bunday tashkilotlar mahalliy aholi orasida “kasaba” deb atalgan. Xiva xonligida esa bunay tashkilotlar a’zolari “ulpagarlar”, uyushma boshlig‘i esa “kalontar” deb atalgan¹.

O‘rta Osiyo hududida hunarmandchilik qonun-qoidalari hunarmandlarning risolalarida o‘z aksini topgan. Risola arab tilidan “xat”, “nozil qilingan targ‘ibot”, “hunarmandchilikka bag‘ishlangan asar” ma’nolarini anglatadi. Risolalarda ma’lum bir hunarning tarixi, uning piri, marosimlari, shu hunarni egallamoqchi bo‘lgan shogirdlarga qo‘yiladigan talablar, usta-shogird munosabatlari haqida muhim ma’lumotlar mavjud.

Sadriiddin Ayniy o‘z xotiralarida Buxorodagi hunarmandlarning risolalari haqida quyidagicha yozib qoldirgan:” Ruhoniylar har hunarning hunarmandlari uchun qonun-qoidalar yozib, uni «risola» deb ataganlar. Risolada har xil duolar yozilgan bo‘lib, hunarmand ish boshlash oldida, ish davomida va ish tamom bo‘lgach, shu duolarni o‘qishi lozim. Bundan tashqari, hunarmandning oqsoqol, ustoz va sohibkorlarga (korxonaga egalariga) munosabati ham shu risolada tayinlab qo‘yilgan bo‘ladi. Albatta bu munosabatlar oqsoqol, ustoz va ustaxona egalarining manfaatiga qaratilgan bo‘lib, hunarmandning zarariga xizmat qilardi. Hunarmandlarning qaysi biri risolada yozilgan qoidani buzsa, oqsoqolga «tartibsizlik» jarimasi to‘lashga majbur edi²”.

¹ To‘rayeva S.R. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida xiva xonligi hunarmandchiligi tarixi - Tarix f.n. diss.- Toshkent,2010,123-bet

² Sadriiddin Ayniy, Asarlar, 6-jild, T: Badiiy adabiyot nashriyoti 1965;172-bet

Risolalar insonda o'zini kasbga munosib tutish madaniyatini, ustoz-shogird o'rtasidagi hurmat munosabatlarini, kasbga sadoqat, tog'riso'zlik, halollik kabi fazilatlarini tarbiyalashda ahamiyati katta bo'lgan. Har bir kasb-hunarning risolasi mavjud bo'lib, ular orqali mazkur hunarning tarixi, pir-u murshidlari, mashhur ustalari haqida ma'lumotlarga ega bo'lingan. Ustozning shogird tarbiyasiga javobgarligi, uni bir necha yil tarbiyalab, hunarning barcha sir-asrorini o'rgatib, uning kelajagiga mas'ul shaxs ekanligini ko'rsatadi. Ustoz shogirdan mazkur hunar risolasi ko'rsatmalariga amal qilinishi va unda ta'qiqlangan gunoh, xarom deb hisoblangan ishlardan uzoq bo'lishni, kishilar bilan xushmuomala bo'lishni, har bir ishni sidqidildan bajarishni talab qilgan. Hatto, risolalarda ushbu ko'rsatmalarga amal qilinmasa, hunarmand risolani oyoq osti qilsa oxirati vayron bo'lishi, qiyomat kuni yuzi qaro bo'lishi, xudoning g'azabiga uchrashi, xotining ajrashishi lozimligi, ustoz tomonidan 18 darra urilishi kabi jazolar bilan tahdid qilingan. Bu esa risolalarda ko'rsatilgandek, ustoz shogirdlik maktabida ta'lim va tarbiyaning hamohangligini isbotlaydi.

Risola boshida Ollohga va uning payg'ambarlariga hamd-u sanolar aytilgan. Shundan so'ng Ollohning buyrug'i bilan farishtalar Jabroil yoki Mikoilning risolada kursatilgan hunar sohasini Imom Ja'farga olib kelib, unga ushbu hunarni qanday qilib o'rgatganligi haqida so'z boradi. Imom Ja'fardan bu hunar kimlarga qoldirib ketilganligi va ulardan boshqa odamlarga qanday tarqalganligi rivoyatlar bilan bayon qilingan. Shundan so'ng risolada ko'rsatilgan urf-odat va an'analar haqida so'z boradi. Ya'ni hunarmandlar o'z pirlarini doimo yodda tutishlari, pirlar ruhini shod qilish uchun qurbonliklar qilib turishlari, bo'lmasa ular pirlar qarg'ishiga qolishi bayon qilingan. Agar bu urf-odatlar bajarilmasa, ularni u dunyoda Olloh g'azabi va do'zax azobi kutayotganligi alohida uqtirib o'tilgan.

Risolada hunarmandlar o'z do'konlarini toza-ozoda tutishi, o'zini doimo poklab yurishi, ish davomida Qur'on suralarini aytib turishi, xaridor bilan yaxshi muomalada bulish, mahsulotni sifatli qilib tayyorlash, usta va shogird munosabati, ilm ahli bilan hamsuhbat bo'lish, toza vijdonli, sabr-toqatli va insofli bo'lishi bayon qilingan.

Hunarmandchilik ustaxonalari asosan mahalla-guzarlarda joylashgan bo'lib, hunarmandlarning o'zlari ham shu guzarlarda yashashgan¹. O'zaro aloqalar tufayli ular yaratgan asarlarda o'zaro o'xshashlik va yaqinliklar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Hunarmandlar o'z ustaxonalari "pirxona" deb atashgan va ularda o'z hunarlarining pirlari yashaydi deb hisoblashgan. Agar, ular ustaxonani ozoda saqlanmasa pir ustalardan ranjishi, ustaxonadan ketib qolishiga ishonishgan².

Risolada bayon etilgan masalalardan tashqari, rivoyat va ibratli matnlardan ham shogirdlarni tarbiyalash maqsadida foydalanilgan. Shuningdek, risolada usta va shogird majburiyatlari ham belgilab qo'yilgan bo'lib, unga ko'ra usta o'z shogirdiga shariat, tariqat ilmidan saboq berishi, uni tarbiyalashi, o'z hunarini puxta o'rgatishi lozim bo'lgan bo'lsa, shogird esa o'z majburiyatiga ko'ra ustozini hurmat qilishi, unga samimiy munosabatda bo'lishi va ustaning ruxsatisiz ustaxonani tark etmasligi kerak bo'lgan³.

Risolalardagi ma'lumotlarga ko'ra Farg'ona vodiysi qishloq temirchilari Dovud payg'ambarni, to'quvchilar Shish Nabini, ipakdo'zlar Ayub payg'ambarni, quruvchilar Ibrohim yoki Muhammad payg'ambarni, duradgorlar Nuh payg'ambarni, mahsido'zlar hazrati Solihni, sartaroshlar Salmoni pokni o'z pirlari sifatida tan oladilar. Risolalarda ko'rsatilgan homiy-pirlar timsolini vodiy hunarmandlari shu hududda yashagan, dafn etilgan tarixiy shaxs sifatida e'tiqod qilganlar⁴.

Xiva xonligida ko'pchilik risolalar turkiy nom bilan atalgan, risola so'zi o'rniga "rasmi", "dasturi" atamalari qo'llanilgan. Ayrim risolalar "tariqat" – usul, yo'l, maslak, hatti-harakat shakli, so'fiylik yo'li sifatidagi ma'nosi bilan boshlansa, ayrimlari rasmi-rusumi", "dasturi", ya'ni qo'llanmasi yoki "bimillahir rahmoniy-rahim" so'zi bilan boshlangan. Jumladan, "Tariqai rasmi misgari" – misgarlar rasmi, "Temirchilarning dasturi" "Telpakdo'zlarning rasm-rusmi", "Tarozudo'zlarning

¹ Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар.Т.,1998.172-б.

² Naruka Kikuta Venerating the *pir*: Patron saints of Muslim ceramists in Uzbekistan, Central Asian Survey, vol.36,2017,p.13

³ Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // О'zbekiston tarixi. Т.,2005.№2.С.82.

⁴ Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусство....– С. 137.

rasmi qoidasi”, “Tariqai rasmi-rusumi muzado‘z” –etikdo‘zlarning usul va rasm-rusumi, “Baqollarning bilan rasmi bul turur” kabi nomlar hunarmandlarning nizomi matni boshlangan¹.

O‘rta Osiyo xonliklarida bir hunarni egallash uchun shogirdlikka tushmoqchi bo‘lgan o‘smirning ota-onasi ustaning oldiga borib, shartnoma imzolaganlar. Bu shartnomada shu hunar turini egallash uchun qancha vaqt ketishi aniq ko‘rsatilar edi. Shogirdlar 13-14 yoshdan boshlab hunar o‘rganishga kirishgan va usta maqomini olish uchun odatda 6 yil vaqt ketgan. Usta shogirdga hunar o‘rgatish jarayonida kundalik yumushlarida ham foydalangan. Shogird hunarni yaxshi o‘zlashtirgach, 6-8 yildan so‘ng ustozining fotiha olib, ustalik maqomiga erishgan. Biroq, Xiva xonligida agar usta o‘z farzandiga hunarini o‘rgatsa, fotiha marosimisiz ham usta maqomini olishi mumkin bo‘lgan².

O‘rta Osiyo xonliklarida “usta” maqomini berish marosimi juma kunlari o‘tkazilgan. Hunarmandchilik uyushmasining marosimga taklif etilgan a‘zolari juma namozidan so‘ng, ustalik maqomini olish oluvchi hunarmandning uyiga borganlar. Shogird ularga ziyofat bergan. So‘ngra uyushma boshlig‘i yoki uyushma a‘zolaridan biri “kamarbasta” marosimini o‘tkazgan. Fotiha marosimida ustoz va shogird bir-birlariga sovg‘a ulashishgan. Usta shogirdiga hunarmandchilikda kerak bo‘ladigan ish qurollarini hadya qilgan. Masalan, elakchilik hunarida ustoz shogirdiga o‘roq shaklidagi asboblarni jamlanmasi, jiq, dos, cho‘kich kabi ish qurollarini hadya qilgan. Shogird beliga belbog‘ bog‘lanib, ustoziga unga fotiha bergan. Bu shogirdga rasmiy tarzda ustalik maqomining berilishi hisoblangan.

Buxoro xonligida ham barcha hunarmandchilik sohalarini birlashtirib turuvchi uyushma tuzilgan bo‘lib, unga bobo va oqsoqol boshchilik qilgan. Bobo lavozimidagi shaxs odatda xalq orasida yuqori mavqega ega bo‘lgan ustalar orasidan tanlab olingan³. Bobo uyushma a‘zolari yig‘ilishida saylanib, qozikalon tomonidan tasdiqlangan.

¹ To‘rayeva S.R. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida xiva xonligi hunarmandchiligi tarixi –Tarix f.nom.diss.-Toshkent, 2010, 128-b.

² Yuqoridagi manbaa, 124-b.

³ Qilichev R.E. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida Buxoro shahrida hunarmandchilik , tarix f.nom. diss. Buxoro, 1997, 124-bet

Hunarmandchilik uyushmalari ustalar haq-huquqini himoya qilish, ularga har taraflama yordam ko'rsatish, ular ustidan nazorat o'rnatish maqsadida tuzilgan Tarixiy manbalar bunday tashkilotlar O'rta Osiyoda X asrlardayoq paydo bo'lganini ko'rsatadi¹.

Hunarmandchilik uyushmalari uyushma boshida bobo (kulolchilik, to'qimachilik, nonvoychilik, otboqarlarda), oqsoqol yoki g'olib (temirchilik, duradgorlik, ko'nchilik va boshqalarda), ustakor ya'ni ustaxona egasi va uning farzandlari, qarindosh-urug'lari, keyin xalfalar, shogirdlar tartibdagi hunarmandlar guruhidan tashkil topgan. Chetdan kelgan yollanma ishchilar "xalfa" deb nomlangan. Ularning shogirdlardan farqi shundaki, xalfalar asosan shogirdlikdan yuqori darajaga ko'tarilgan usta hunarmandlar bo'lib, o'zlarining ustaxonalariga ega bo'lmaganliklari uchun hunarmandchilik uyushmalarida yollanib ishlaganlar(ular deyarli o'z ustalari qo'lida mehnat qilgan) va ish haqi olishgan. Uning shogirdidan yana bir farqi, u ancha erkin bo'lgan, usta bilan kelishuvga muvofiq ish haqi olgan. Xalfa istagan paytida o'z ustasidan ketib ishlashi va boshqa ustaga yollanishi mumkin edi. Biroq, ko'plab xalfalar o'z ustasidan bo'nak olib, undan bir umrga qarz bo'lib qolgan. Buxoroda bunday xalfalarni "xalfaye bo'nak" deb atashgan. Shuningdek, bo'nak olmasdan ishlovchi xalflar ham mavjud bo'lib, ularni "xalfaye oriyat" deb atashgan. "Xalfaye oriyat"lar soni juda kam bo'lib, ular "xalfaye bo'nak"larga nisbatan ancha erkin bo'lgan va ishga istagan payti kelib ketgan. Ko'pgina "xalfayi bo'nak"lar qarzdand qutilish uchun o'zlariga shogird olib, unga hunarni o'rgatish evaziga bo'nakning bir qismini to'lashi majburiyati qo'yilgan. Natijada hali ishga kirishmagan shogird ham qarzdor bo'lib qolgan. Barcha hunarlarda xalfalar bajaradigan ishlar o'xshash bo'lib, ular ustaning eng yaqin yordamchisi bo'lgan. Temirchilikda xalfa usta bilan tengma-teng mehnat qilib, ko'pincha sangdon ustiga qo'yilgan buyumni usta bilan navbatma-navbat bolg'alagan. Bunday xalfalar "cho'qizchan" deb atalgan.

¹ История народов Узбекистана.-Т., 1950.-Т.1.с.224

XIX asr oxirida Buxoro shahri aholisini o'z farzandlarini yakkaqo'l ustalarga emas, balki yirik korxonaga egalari bo'lgan ustakorlarga topshirganlar. Ustakorlar esa shogirdni xalfa-ustaga topshirganlar. Xalfa usta shogirdning mehnat mahsulidan manfaatdor bo'lmaganligidan, uning shogirdlik muddatini cho'zib o'tirmagan. Shogirdning fotiha marosimiga ham xalfa-usta boshchilik qilgan¹. Xalfa –ustalar ko'pincha ustakorlardan 500-1000 tangacha bo'nak olishgan. U bu bo'nakni qaytarib bermasdan hech qayerga keta olmagan. Usta-xalfalarni Buxoroda “devona bachcha” deb atashgan.

Shogird – biron-bir hunar sohibi bo'lish uchun, shu hunar sohasida faoliyat ko'rsatayotgan hunarmandga shogird tushgan shaxs. Ota-ona o'z farzandini ma'lum bir kasb ustasi bo'lgan hunarmand oldiga olib kelgan. Ustaga atab non, shirinlik, bo'g'irsoq, arzon chopon yoki mato qo'yilgan dasturxon tuzatib, bolasi bilan usta huzuriga kelgan. Dasturxonni usta do'koni ichiga yozib, undagi taomni birgalikda bahm ko'rishgan. Usta bilan kelishilganidan so'ng, “eti sizniki, suyagi bizniki” deb fotiha berilgan.

Xivada ham boshqa O'rta Osiyo xonliklaridagi kabi hunarmandchilikning asosiy siymolari – ustoz, shogird, xalfalar edi. Hunarmandlarni tayyorlashga mas'ul bo'lgan ustalar shogirdlarni muayyan vaqt davomida o'z hunarlari sir-sinoatlari bilan tanishtirganlar. Shogird ayni vaqtda bevosita ishlab chiqarish jarayonida ustaga yordamchi sifatida ham faoliyat yuritgan. Shuningdek, Xiva hunarmandchiligida shogirdlar bilan bir qatorda har kuni yollanib ishlovchilar – “kunlikchilar” mehnatidan ham foydalanilgan.

Xulosa qilib aytganda Turkiston hunarmandlari hayotida hunarmandchilik uyushmalari muhim ahamiyat kasb etgan. Ular Turkiston hududida hunarmandchilikning o'ziga xos boshqaruv tizimi mavjudligini ko'rsatadi. Bunday tashkilotlar hunarmandlar huquqlarini himoya qilish bilan birga, ular ustidan nazorat o'rnatgan. Risolalar esa hunarmandlar uchun o'ziga xos nizom vazifasini o'tagan, ustoz-shogird o'rtasidagi munosbatlarni tartibga sologan. Risolalar hunarmandchilik

¹ Qilichev R.E. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida Buxoro shahrida hunarmandchilik, tar. fan.nom. diss. Buxoro, 1997. 130-b

an'analarda islomga xos belgilar bilan birga, unga zid bo'lgan bir qancha odatlarni ham aks ettiradi. Bu esa Turkiston hunarmandlarining an'analari islomdan avvalgi davrlardan boshlab shakllanganligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Haruka Kikuta Venerating the *pir*: Patron saints of Muslim ceramists in Uzbekistan, Central Asian Survey, vol.36,2017,p.13
2. Sadriddin Ayniy, Asarlar, 6-jild T: Badiiy asarlar nashriyoti, 1965 tarixi.T.,2005.№2.C.
3. To'rayeva S.R. XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida xiva xonligi hunarmandchiligi tarixi –Tarix f.n. diss.- Toshkent,2010
4. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусство.
5. Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // O'zbekiston
6. История народов Узбекистана.-Т., 1950
7. Қадимги Кеш – Шахрисабз тарихидан лавҳалар.Т.,1998
- 8.Сухарева О.А. Бухара XIX начало XX вв. (позднефеодальный город и его население). – Москва: Наука,1966